

Szécsényi András

„AZ ÚJ ÉPÍTŐ VILÁGNÉZET EGYIK NEVELŐISKOLÁJA”

*A Horthy-kori munkaszolgálat nemzetközi kontextusa**Mi a munkaszolgálat?*

Az utóbbi években Magyarországon megszorodtak a II. világháborús munkaszolgálatlaltal kapcsolatos publikációk, amelyeknek egy része túllép a tényszerű adatközlésen, leírason, és érinti e fogalom mibenlétét is. A szakirodalom döntő többsége (s ennek nyomán a közbeszéd) Karsai Elek, Randolph L. Braham művei,¹ majd az 1980-as évektől más kutatók munkái alapján – kevés kivétellel – a mai napig elsősorban a II. világháború során kiegészítő munkaszolgálatot végző zsidóság meghurcolásának, elpusztításának intézményeként emlékezik meg a munkaszolgálatról. A feltárás és megemlékezés természetesen jogos, hiszen a holokauszt részeként a Magyar Királyi Honvédség keretein belül működő „muszos” zászlóaljak, századok tagjaként megalázott, sokat szenvedett, egyes időszakokban és területeken pedig meggyilkolt zsidók (illetve zsidónak minősített keresztény állampolgárok), kisebb részben az állam által üldözött kisegyház-tagok, nemzetiségiek, köztörvényes bűnözők, 1944-ben hovatovább néhány századnyi roma lakos sorsának feltárása kétségtelenül elsőrendűen fontos.² Ugyancsak fontos az ezzel kapcsolatos emlékezetpolitikai aktusok megtétele, s emlékezhelyeik megbecsülése.

A hazai mainstream történeti irodalomban a legutóbbi időkip ugyanakkor nem olvashattunk arról, hogy e kifejezés és intézmény nem a sokat idézett 1939: II. (honvédelmi) törvénnyel lépett színre, hanem évekkel korábban: már 1935 nyarán egyetemista és főiskolás hallgatók számára önkéntes alapon léteztek munkaszolgálatos táborok. A magam ezzel kapcsolatos álláspontját a közelmúltban összegeztem, rámutatva egyúttal a kutatás hiányosságaira, a téves interpretációkra is.³ Összegezve megállapítható, hogy Horthy-kor egyik legnagyobb tömegszervezete, a felsőoktatásban részt vevő ke-

¹ Elsősorban: „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*, I–II., szerk. Karsai Elek, MIOK, Budapest, 1962; Randolph L. BRAHAM: *The Hungarian Labor Service System, 1939–1945*, Boulder, East-European Quarterly (Columbia University Press), New York, 1977; Randolph L. BRAHAM: *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*, I., Belvárosi, Budapest, 1997, 677–1474.

² Megjegyzendő azonban, hogy az 1939–1945 közötti, szerteágazó honvédelmi kiegészítő munkaszolgálat története is elsősorban politikatörténeti, illetve „elkövetői nézőpontból” ábrázolt, s a sokféle mikro-történeti, mentalitástörténeti, társadalomtörténeti mozzanatú, összetevők általában hiányoznak. Jó példaként HUHÁK Heléna: *Lapátos hadsereg. Munkaszolgálat Magyarországon a II. világháborúban*, 2013, <http://musz.hdke.hu/>.

³ SZÉCSÉNYI András: *Fogalomtörténeti vázlat a munkaszolgálatról*, Betekintő 2014/3., www.betekinto.hu/sites/default/files/2014_3_szecsényi.pdf. Kiegészítésként megjegyzendő, hogy a II. világháború utáni kommunista állam 1950 után rövid ideig ismét használta e fogalmat az általa üldözött csoportok honvédségi munkát kiváltó kényszermunka szinonimájaként. Lásd SZÉCHENYI Kinga: *Megbélyezettek. A kitelepítések története*, Helikon, Budapest, 2015.

resztény-nemzeti hallgatók bázisának számító Turul Szövetség által életre hívott munkatáborrendszer olyannyira sikeresek voltak, hogy 1937 tavaszától a Darányi-kormány államosította azt: a Turul-munkaszolgálat bázisán kibővített, ugyancsak önkéntes Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkatábora (1938-tól Munkaszolgálat; röviden: EÖM) 1944 tavaszáig több ezer fiatal katonai jellegű táborrendszerben foglalkoztató intézmény volt. Itt nem térhetek ki a Turul-táborok és utódszervezete, a kultuszárca és a honvédelmi tárca felügyeletében létező EÖM történetére, fejlesztésére, működtetésére;⁴ ehelyütt csupán annyit jegyzek meg: a holokausztba torkolló II. világháborús zsidó munkaszolgálat és az EÖM szervezete és története között szoros összefüggések mutathatóak ki, amennyiben e vonatkozásokban utóbbi intézmény szolgált alapul az előbbi számára, jóllehet a kötelező és önkéntes szisztéma 1939 nyarától valóban egymás mellett létezett. E közös gyökerű két intézmény közötti összefüggések olyan erősek, hogy még a német tükörfordításból eredő megnevezésük („munkaszolgálat”) is azonos. Hozzá kell azt is tenni, hogy mindez – egyes feldolgozások állításával szemben – nem „sajátosan magyar jelenség”, hasonlóan számos olyan jelenséghez, amelyhez a történeti gondolkodás igyekszik kizárólagosan magyar eredetet társítani. A következőkben e munkaszolgálatok európai gyökereinek bemutatásáról lesz szó, bízva abban, hogy ezzel az adalékkal a II. világháború történetének fontos fejezetét jelentő honvédelmi munkaszolgálat történetét is tisztábbá tehetjük.

Európai kitekintés

Az I. világháború sokja Európa-szerte megváltoztatta a rég és újonnan létrejött államok társadalomhoz való viszonyát. A tomboló munkanélküliség leküzdésére az egyes országok különféle gazdaságpolitikai válaszokat adtak. A demokratikus országokban az állami töркеinjekció, munkahelytervezés, ipar- és gazdaságfejlesztés mellett a civil szektorban is megindult egyfajta önszervezési mozgalom.

A munkatáborok eszméje a viláégég idején alakult ki és csakhamar elterjedt egész Európában. A középosztályban is megnövekvő munkanélküliek számára az ifjúság egyes csoportjai olyan önszerveződő akciókat indítottak, amelyek segítségével az állásukat veszített polgárok jövedelemhez jutnak, mégpedig úgy, hogy közben nem vonnak el munkalehetőséget a felvevőpiacról sem. A résztvevők – akik közé nők nem jelentkeztek – munkatáborokban dolgoztak, jellemzően vidéken, ahol a helyi közösség számára hasznos útépitési, útjavítási munkálatokban vettek részt. A szisztéma a háborút követő másfél évtizedben egész Európában elterjedt, legerősebb gyökerekkel pedig Svájcban, Németországban, Bulgáriában, Olaszországban és a skandináv államokban rendelkezett. Ezekben az államokban az ifjúság maga létesített munkaosztágot, hogy helyi szinten segítsék az önkormányzatokat az útépitési, fakitermelési, folyószabályozási munkákban.

⁴ Összefoglalóan lásd SZÉCSÉNYI András: *Egyetemi munkaszolgálat Magyarországon a Horthy-korszakban*, Történeti Muzeológiai Szemle 2011, 149–164.

Az egyetemista és főiskolás diákok jellemzően a nyári szünetben önkéntesen vállalták a néhány hetes fizikai munkát, amiért cserébe az önkormányzatoktól ellátást, munkaeszközöket, néhol szerény zsebpénzt is kaptak. Az évek elteltével a legtöbb államban kiépült az egyetemi/diák-munkaszolgálat professzionális rendszere. A diákok néhány hétig szabályos táborokban nyertek elhelyezést az adott település finanszírozásában, cserébe pedig ingyen segédmunkaerőt biztosítottak.

Az egyik legjobban működő szisztéma Svájcban bontakozott ki 1925-től: az egyetemi és főiskolai diákszervezetek községi, kisvárosi, ritkán pedig tartományi közmunkák teljesítését olcsó bér fejében vállalták el. A kezdeményezés sikeresnek bizonyult s hamar népszerűvé vált az alpesi állam fiataljai körében. Svájc 1935-ben ezt a működő rendszert törvényi erővel egységesítette és professzionális módon továbbfejlesztette (neve: Schweizerischen Zentralstelle für Freiwilligen Arbeitsdienst – SZFA), amelynek révén csakhamar a munkatáboroknak állami minőségbiztosítás melletti rendszere épült ki. A munkavégzés színvonalát garantálta, hogy a SZFA vezetésében demokratikus módon az állami, tartományi, diákszövetségi, egyszersmind pedig a politikai pártok delegáltjai is képviselve voltak.⁵ A gazdasági kabinet munkaszolgálatot felügyelő szerve (Eidgenössische Zentralstelle für Arbeitsbeschaffung) fennhatósága alatt az önkéntes, 16 és 24 életév közötti fiatal munkanélkülieket és diákokat egyaránt foglalkoztató nyári munkatáborok a II. világháborúig működtek.

Az intézmény megjelent másutt is, 1939-ig összesen mintegy húsz országban. Dániában 1917-ben, Svédországban és Bulgáriában 1920-ban, Norvégiában 1922-ben, Angliában, Romániában és Hollandiában 1931-ben, Németországban az 1931-es sikertelen kezdemények talaján 1933-ban. Csehszlovákiában szudétanémet kezdeményezésként létezett 1933-tól az ország német megszállásáig, amelynek 47 munkatáborában kerekén ezer 18 és 24 életév közötti önkéntes ifjú végzett közmunkát napszámbernek megfelelő állami ellátmányért cserébe. Angliában az International Voluntary Service táboraiban (amely később svájci mintára szervezett nemzetközi programjaival sok külföldi fiatalt is fogadott) 1920-tól létezett ifjúsági munkaszolgálat. Ausztriában és Lengyelországban 1932-ben, Lengyelországban 1933-tól engedélyezték a működést. Észtországban, Lettországon 1934-ben, Belgiumban és Magyarországon 1935-ben, Görögországban és Spanyolországban 1937-ben. Belgiumban, Luxemburgban, Romániában önkéntes alapon vezették be, jobbra egyetemistákat és főiskolásokat, csekélyebb részben pedig munkanélkülieket foglalkoztattak.⁶

Látható tehát, hogy az önkéntes ifjúsági munkaszolgálatok a két világháború közti Európa többnyire sikeres, de mindenképpen népszerű szerveződései voltak. Működési és felépítési formájuk többnyire megegyezett: mindenütt az egyetemi és főiskolai – egyes államok között Nyugat-Európában szoros kapcsolatokat fenntartó – diákság honosította meg férfitagjai számára, majd – hosszabb-rövidebb idő elteltével – az egyes államok munkaügyi, oktatásügyi minisztériumai professzionalizálták s egyben védtek, jogszabá-

⁵ Hermann MÜLLER-BRANDENBURG: *Der Arbeitsdienst fremder Staaten*, Nationale Aufbau, Leipzig, 1938, 62–66.

⁶ Uo.

lyokkal garantálták folyamatos működésüket. Ezek a táborok nem termeltek gazdasági hasznot, leginkább a középosztály anyagi megerősödését és a különféle társadalmi csoportok közelebb hozását szolgálták.⁷ A legtöbb ország fogadott külföldi önkénteseket is. Ebben élen járt a svájci SZFA és az angol International Voluntary Service. Néhány országban (Németországban, Bulgáriában, Angliában, Hollandiában, Lengyelországban és Ausztriában, majd 1937-től Magyarországon is) a nők számára külön táborokat létesítettek, ezek azonban – Németország kivételével – jobbra csupán évi néhány száz munkanélküli állami foglalkoztatásában merültek ki, jelentőségük a férfítáborokhoz mérve elenyésző volt.⁸

E kezdeményezések, majd a sikeres működési modellek természetesen Magyarországon sem maradtak visszhangtalanok. Elsőként az egyetemi ifjúság, azon belül is a bajtársi szervezetek legnagyobbja, a Turul Szövetség figyelt fel rá az 1920-as évek végétől, s 1931 és 1934 között küldött ki megfigyelőket, akik a munkaszolgálat első népszerűsítőivé váltak.⁹ A Turul magáévá tette a bolgár és főleg a német kötelező munkaszolgálat eszméjét, s e küzdelem 1935-re beérett: az év nyarára felállították az első önkéntes főiskolai és egyetemi munkatáborokat. A szövetség egyik hivatalos dokumentumában, 1936-ban a következőképpen vallottak erről: „A külföldi kultúrállamok mindegyikében rohamosan hódít a munkatáborok eszméje. Ennek okát abban kell meglátni, hogy az új építő világnézetnek egyik megnyilvánulása, nevelőiskolája a munkatáborok intézménye. A magyar egyetemi és főiskolai ifjúságra mint a nemzet leendő vezető rétegére nagy feladatok várnak az új magyar közösségi szellem kialakítása terén. [...] csakis úgy tud megfelelni a komoly hivatásának, hogyha [...] hozzásegítik ezt az ifjúságot ahhoz, hogy megvalósítsák az új korszellem követelményét: az áldozatokra készségesebb szociális érzésekkel telített magyar társadalmat.”¹⁰

A mozgalomnak tekinthető egyetemi és/vagy munkanélkülieket foglalkoztató munkaszolgálat, munkatáborozás kiterjedt a kontinensen túlra is. A korabeli művek, feldolgozások nem egységesek abban, hogy a táborokat mely államokban tekintik a munkaszolgálat fogalomkörébe tartozónak. De annyi bizonyos, hogy a két világháború között – különféle eszmei tartalmakkal – az USA-ban, Új-Zélandon, Kanadában, Kínában, Ausztráliában, Japánban is működött európai ihletettséggű munkaszolgálat.¹¹

A tendencia azonban néhány országban, éppen a sikeresség okán, nem az önkéntesség megtartása, hanem az államosítás melletti kötelezővé tétel lett. Jó példa erre Bulgária, ahol az addig önkéntes táborokban 1922-től kezdve kötelező volt a részvétel. A következő esztendőben a rendszer (Kovács Imre számításai szerint) évi 45-50 ezer in-

⁷ Kenneth HOLLAND: *Youth in European Labor Camps*, American Council on Education, Washington, 1939.

⁸ *Uo.*, 242–267.

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [a továbbiakban: MNL OL] K 636, 704. doboz 98. tétel. 98–28., 8.; K 636 VKM 705. doboz, 98. tétel. A Turul Szövetség általános ügyei 1932–1936. Salló János angliai kiutazása, 1934. július, 14–18.

¹⁰ MNL OL K 636 VKM 704. doboz, 98. tétel. A Turul Szövetség általános ügyei, 1932–1936. Tarnói Kostyál László és Végváry József fővezér levele a VKM-nek, 1936. május 15., 13.

¹¹ HOLLAND: *I. m.*, 279–287.

gyenmunkást jelentett.¹² Mivel azonban a Népszövetség ezt a neuillyi béke felrúgásának tekintette, rövidesen pénzen megválthatóvá minősítették, ami lassú elhalásához vezetett.¹³ Bulgáriában, Németországban, Lengyelországban, Romániában ezzel együtt is az 1930-as évekre megvalósult és sikeresen működött a II. világháborúig. Magyarországon 1939 nyarán vezették be a kötelező munkaszolgálatot (1939:II. törvénycikk a honvédelemről). Az Európán kívüli ilyen kezdeményezések közül kiemelkedett az amerikai: az USA-ban a roosevelti New Dealhez kötődő, 1933. április 5-én részben a német *Freiwilliger Arbeitsdienst* mintájára alapított *Civilian Conservation Corps* (CCC) 1941-ig évi 2-300 ezer munkanélküli részvételével működött. A CCC nem tartományi, hanem állami kézben lévő szervezeti keretében dolgozó – 1938-ben 15 000 férfi és női táborában¹⁴ – önkéntesek rendkívül értékes és hasznos munkát végeztek, s egyértelműen kijelenthető, hogy az USA gazdasági talpraállításában fontos szerepet játszottak. (A svéd nők 1938 és 1944 között működtetett állami munkaszolgálatát viszont egyértelműen a náci minta másolása jellemezte.¹⁵)

Ifjúsági munkaszolgálat(ok) Németországban

A németországi munkaszolgálatot éppen a bolgár munkaszolgálat inspirálta, de a korabeli szakirodalom ezt is 19. századi gyökerekre vezette vissza. Létesítésének közvetlen célja – a kontinens többi államához hasonlóan – az I. világháború utáni óriási munkanélküliségének felszívása volt.

Működtetésének jellege azonban az ifjúsági mozgalomból eredt, amelynek szervezeti önkormányzati támogatásból országszerte munkatáborokat létesítettek, hogy szerény anyagi ellenszolgáltatás fejében szervezett közmunkákat végezzenek: ez többnyire útjavítást, erdőirtást és a nyári aratás segítségét jelentette. A német ifjúsági mozgalomban a táborozás, a „nomád életmód” nem jelentett újdonságot, hiszen iskoláskor kezdetétől fogva különféle szinteken mindenki részesült benne már a Hitlerjugend megjelenése (1933) előtt is.¹⁶ A kezdeményezésekkel szemben a német kabinetek sokáig elutasítóak voltak, végül a Brüning-kormány 1931. június 5-én megalapította a *Freiwilliger Arbeitsdienst* (FAD) intézményét, amelynek – külön férfi és női – táboraiban 1932-ig országszerte már mintegy 200 000 fiatal, munkanélküli önkéntes dolgozott, elsősorban

¹² KOVÁCS Imre: *A munkatábor*, Magyar Szemle 1937. augusztus, 322.

¹³ Összefoglalóan, erős forráskritikával kezelendő, ugyanakkor a bevezetés körülményeire vonatkozó tényanyag helytálló: Hans RAUPACH: *Arbeitsdienst in Bulgarien*, Walter de Gruyter & Com, Berlin–Leipzig, 1932; Alexander LANE: *Bulgariens Arbeitsdienstpflicht und der Reichsarbeitsdienst*, Carl Hennmanns Verlag, Berlin, 1936.

¹⁴ *Activities of the Civilian Conservation Camps. July 1, 1938–June 30, 1939*, Published by CCC, New York, 1940, 1–88.

¹⁵ Elsősorban lásd Norbert GÖTZ – Kiran Klaus PATEL: *Facing the Fascist Model*, *Journal of Contemporary History* 2006/1., 57–73.; Kiran Klaus PATEL: *Learning from the Enemy? The Civilian Conservation Corps in a Transnational Perspective*, *Transatlantica* 2006/1. (<http://transatlantica.revues.org/document785.html>); Kiran Klaus PATEL: *The Power of Perception. The Impact of Nazi Social Policy on the New Deal = Americanization – Globalization – Education*, szerk. Gerhard Bach – Sabina Bröck – Ulf Schulenberg, Universitätsverlag, Heidelberg, 2003, 97–112.

¹⁶ Kenny CUPERS: *Governing through nature. Camps and youth movements in interwar German and the United States*, *Cultural Geographics* 2008/15., 173–205.

olyanok, akik a gazdaság világválság idején elveszítették állásukat.¹⁷ Az egyetemeken a munkaszolgálatban való részvétel jelentős szociális és tandíjkedvezményeket vont maga után, így a középosztálybeliek körében is népszerűvé lett. Az érdeklődést felkeltette az is, hogy a FAD-ot megalapító dekrétum értelmében a 18 és 25 év közötti munkanélküliek a segílyt a szolgálattal kiválthatták, és a támogatást beleforgathatták a munkaszolgálat egyéb költségeibe. „Az átlagos segíly egy ifjú után napi 2 márka, amelyből szállás és koszt nyújtásán felül napi 50 pfennig zsebpénz is az önkéntes munkásnak juttatandó.” Tekintetbe vehető munkák a rendelet szerint: „talajjavítás, telepítés, kiskertüzemek létesítése, útjavítás és népegészségügyet előmozdító munkálatok” – állt az intézményt testközelből is megfigyelő berlini Collegium Hungaricum igazgatójának a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez 1932-ben címzett jelentésében.¹⁸ A kutatások azonban bebizonyították, hogy a végzett munka – állami összefogás hiányában – nem volt lényeges befolyással a német gazdaságra.

Hitler hatalomra jutása után a nácik minden korábbinál nagyobb mértékű tervgazdálkodásba fogtak, amelynek központi eleme az agrárszektort érintette,¹⁹ s ennek keretében szerepet szántak a FAD átalakításának is. Hitler – az amerikai CCC-hez hasonlóan – úgy tekintett a munkaszolgálatra, mint a gazdasági krízisből kivezető egyik lehetséges útra.²⁰ Ezért már azonnal felmerült a FAD minden német fiatal számára való kötelező átalakítása, amit viszont az I. világháborút lezáró párizsi béke egyelőre nem tett lehetővé.²¹ E restrikcio ugyanakkor nem gátolta meg a párt- és államvezetést abban, hogy nagyívű tervekbe fogjon. A náci modell kidolgozásában kulcsszerepe volt Konstantin Hierl nyugalmazott tábornoknak, munkaügyi államtitkárnak, aki a FAD egyik náci orientációjú vezetőjeként korábban is a munkaszolgálat kiterjesztését tervezte. Hitler Hierl már 1933 februárjában a nemzetiszocialista birodalmi munkaszolgálat (Nazionalsozialistischer Arbeitsdienst – NSAD) vezetőjének (*Reichsarbeitsführer*) nevezte ki.²² Az NSAD néven államosított, nácivá tett FAD – hosszas viták után, hiszen Seldte, a FAD korábbi másik vezetője meg akarta tartani önállóságát, ami személyes pozíciójának elvesztésébe került – a belügyminisztérium fennhatósága alá került. Utóbbi szakembereivel Hierl kidolgozta eszmei és gyakorlati náci modelljét: ez az önkéntesség elvét félreté-

¹⁷ Összefoglalóan a FAD működéséhez lásd Peter DUDEK: *Erziehung durch Arbeit. Arbeiterlagerbewegung und Freiwilliger Arbeitsdienst 1920–1935*, Leske&Budrich, Opladen, 1988; Wolfgang BENZ: *Vom Freiwilligen Arbeitsdienst zur Arbeitsdienstpflicht*, Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte 1968/4., 317–346; Hartmut HEYCK: *Labour Services in Weimar Republic and their Ideological Godparents*, Journal of Contemporary History 2003. április, 221–236.

¹⁸ MNL OL K 636 VKM 634. doboz, 72. tétel. A berlini Collegium Hungaricum igazgatójának első jelentése kultúrpolitikai vonatkozású németországi eseményekről. 1932. szeptember 20.

¹⁹ Kiran Klaus PATEL: *The Paradox of Planning. German Agricultural Policy in an European Perspective, 1920s to 1970s*, Past&Present 2011. augusztus, 239–242.

²⁰ Kiran Klaus PATEL: *Soldiers of Labor. Labor Service in Nazi Germany and New Deal America, 1933–1945*, German Historical Institute – Cambridge University Press, Washington DC – New York, 2005, 64.

²¹ *Uo.*, 64–94.

²² Összefoglalóan lásd Henning KÖHLER: *Arbeitsdienst in Deutschland. Pläne und Verwirklichungsformen bis zur Einführung der Arbeitsdienstpflicht im Jahre 1935* (Schriften zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 10.), Duncker-Humboldt, Berlin 1967; Wolfram MALLEBREIN: *Konstantin Hierl. Schöpfer und Gestalter des Reichsarbeitsdienstes*, National Verlag, Hannover, 1971.

ve az obligáció elvén alapult, eszmeisége pedig távol került a politikai semlegességtől. Központi eleme a nemzetiszocialista népközösség (*Volksgemeinschaft*) eszméje volt, amely szerint az egyes társadalmi osztályokat és az osztályokon belüli munkaközösségeket az egységes nemzetiszocialista társadalmi rendben kell egyesíteni. Eszerint többé senkinek sem lehettek individuális céljai, illetve azokat az állami céloknak kellett alárendelni. Ez korántsem jelentett azonban egyenlőséget: a népközösségi gondolat egyfajta piramiselvet képezett, amelyben minden csoportnak megvolt a kijelölt és megváltoztathatatlan helye, mely helyek sosem értek össze. A munkahelyeken ezt törvényekkel szabályozták,²³ a munka- és szabadidő jelentős részét pedig szervezetekben, egyesületekben végzett tevékenységgel töltötték. Az ifjúsági szervezetek ugyancsak a népközösség-elv alapján, a közös német tudat és az osztályokfelettség hirdetése jegyében működtek.²⁴

A náci vezetés a munkaszolgálatban meglátta a praktikus hasznot is: így vonták el a fiatalokat a munkaerőpiacról, ezét a családos férfiak számára több lehetőség adódott. Később, a nagy állami beruházások és fejlesztések idején, az állástalanság mérséklődésével az elhelyezkedés már nem volt olyan nehéz, a munkaszolgálat befogadott más, önkéntes munkaerőt is a mezőgazdasági területen. Ideológiailag pedig hasznos volt, mert fegyelemre nevelt, és így kiváló előkészítésévé vált a katonai szolgálatnak. A „rezsím szociális elveit szimbolizálta”, és mindezt úgy, hogy a kétkezi munkát kellett tisztelni. A nemzetiszocialista munkaszolgálatról mint a fiatalok számára a sorkatonai szolgálat elé beiktatott pre-militarista vívmányról Hitler 1933. február 2-án beszélt először nyilvánosan. 1934. május 1-jei beszédében pedig már körvonalazta azt, továbbá itt nevezte először őket „a munka katonáinak”, amennyiben a különféle osztályokat egymás közelébe hozzák, hiszen itt egyrészt megismerhetik egymást, másrészt pedig egyenlő bánásmódban lesz mindenkinek része, és érezheti, hogy nincs különbség a résztvevők között.

Az NSAD-t 1934. július 11-én birodalmi munkaszolgálatra (Reichsarbeitsdienst – RAD) keresztelték át, struktúrája, birodalmi vezetője azonban nem változott. A munkaszolgálat férfiak számára kötelezővé tételét Hitler végül csupán 1935 nyarán valósította meg: a birodalmi munkaszolgálatról június 26-án született 27 paragrafusból álló törvény, amelynek 3. cikkelye szerint a RAD célja, hogy a német fiatalságot a náci szellemben oktassa a néptársiasságra, a munka tiszteletére és különösen az állami célok szolgálatába álló kétkezi munka megbecsülésére. „Ebből a célból a RAD a német ifjúságot a nácizmus szellemiségére oktatja, hogy igaz nemzeti közösségi érzést tápláljon, a szabad munka és mindenekfelett a kétkezi munka elismertségének növelése érdekében” (1. § 2). 1935. szeptember 6-án újabb jogszabály pontosította a működését, ekkortól 18–25 éves férfiak számára a hathónapos részvétel lett kötelező, nők számára viszont 1939-ig önkéntes maradt.²⁵ A behívásokra innentől fogva két turnusban (április és ok-

²³ Timothy [W.] MASON: *The Origins of the Law on the Organization of National Labour of 20 January 1934. An investigation into the Relationship between „Archaic” and „Modern” elements in recent German History* = Timothy W. MASON – Jane CAPLAN: *Nazisms, Fascism and the Working Class*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, 77–103.

²⁴ Michael GRÜTTNER: *Studenten im Dritten Reich. Geschichte der deutschen Studentenschaften, 1933–1945*, Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn, 1995, 101–102, 227–229.

²⁵ *Nazism 1919–1945, II. State, Economy and Society 1933–39*, szerk. Jeremy Noakes – Graham Pidham, Exeter University Press, Exeter-Reed Hall, 1984, 354–355.

tóber elején) került sor. A férfiak állományszámát ez a rendelet 1936. október és 1937 októbere között 230 000 főben, 1938 októberéig 275 000 főben, 1939 októberére pedig 300 000 főben szabta meg. A 17 és 24 életév közötti fiatal nők számára 1939-ig ugyan önkéntes maradt, de akik szerény fizetség ellenében vállalták, hat hónapot le kellett dolgozniuk, s ez az időperiódus és életkori restrikció 1939-től fogva is változatlan maradt. 1938 márciusában 25 000 női önkéntes munkaszolgálatos dolgozott.²⁶ A RAD vezetője továbbra is Hierl maradt mint a munkaszolgálat birodalmi vezetője (*Reichsführer*).

Mind az NSAD, mind a belőle kifejlődött RAD szervezete a weimari hadsereg, a Reichswehr, illetve a náci párt hierarchikus felépítését modellezte. A RAD szervezetiileg 1943-ig megmaradt a belügyminisztérium ellenőrzésében, s jöllehet nem volt önálló entitás, a valóságban a tárcától csaknem független tömegszervezetté nőtte ki magát. Erejét mutatja, hogy 45 ezer fős felvonulása és látványos szereplése a nürnbergi pártnapoknak is központi elemét képezte.²⁷ 1943 szeptemberében, amikor Himmler belügyminiszter lett, a RAD formálisan is önállóvá lett (Hierl pozícióját pedig birodalmi miniszteri, *Reichsminister* címre keresztelték).²⁸ A RAD vezére, Konstatin Hierl a náci hierarchia *führerprinzipjének* megfelelően a nagy állami vezetők sorába került. A szürke eminenciás tábornok azonban a náci párt legbelsőbb köreibe sosem tudta felküzdeni magát.²⁹

Az 1935-ös törvény nyomán a RAD két nagy szervezeti egységre tagozódott: a férfi birodalmi munkaszolgálatra (*Reichsarbeitsdienst Männer – RAD/M*) és a női birodalmi munkaszolgálatra (*Reichsarbeitsdienst für die Weibliche Jugend – RAD/WJ*). A RAD/M-táborok rendszere roppant hierarchikus képet mutat: összesen 30, majd 33, 1939-től pedig 39 darab, egyenként 15 000 négyzetkilométer területű munkakörzetet (*Arbeitsgau*) alakítottak – élükön a kipróbált, megbízható pártemberekkel és egyben jobbára leszerelt katonatisztekkel álló munkakörzet-vezetőkkel (*Arbeitsgauführer*) – az állami-pártszervezeti területegységeknek, a Gauknak megfelelően. Minden egyes munkakörzet hat-nyolc munkacsoportot (*Arbeitsgruppen*) ölelt fel, amelyek 1500-1800 személyt tömörítő zászlóaljakra (*Battalion*) oszlottak. A zászlóalj munkaelemekből (*Abteilungen*) álltak, amelyekben 250 fő végezte katonás fegyelemben a tisztek által megállapított feladatait.³⁰ E piramisrendszer különféle szintjeinek vezető-utánpótlását úgyszintén hierarchikus

²⁶ A törvény szövegét és a rendelet lényegét közli *Hitler's Third Reich. A Documentary History*, szerk. Louis L. Snyder, Nelson-Hall, Chicago, 1981, 206, 238.

²⁷ Siegfried ZELNHEFER: *Die Reichsparteitage der NSDAP in Nürnberg*, Verlag Nürnberger Presse, Nürnberg, 2002, 100–103.

²⁸ Martin BROZSAT: *The Hitler State. The Foundation and Development of the Internal Structure of the Third Reich*, Longman, London – New York, 1981, 267–268.

²⁹ PATEL: *Soldiers of Labor*, 64–151.

³⁰ Bővebben lásd Peter HUSSMANN: *Der Deutsche Arbeitsdienst. Eine staatsrechtliche Untersuchung über Idee und Gestalt der Deutschen Arbeitsdienstes und seine Stellung in der Gesamtstaatstruktur*, Verlag Georg Stilke, Berlin, 1935, 35–87. Kozma Miklós belügyminiszter 1936-ban, látogatását követően, személyes benyomásaival fűszerezve ugyancsak részletes jelentést készített a RAD struktúrájáról (MNL OL Kozma Miklós iratai, 3931. sz. mikrofilm: Kozma Miklós jelentése a RAD munkatáborairól, 1936. december, 45–50). Kozmának a RAD hazai meghonosítására tett kísérletéről lásd SZÉCSÉNYI András: *Kozma Miklós és a munkaszolgálat*,

vezetőképző iskolákban oldották meg. E szervezeti forma merőben eltért az európai munkaszolgálatos rendszerek jóval szabadabb világától, s egyértelműen illeszkedett a totális állam szervezetébe. Ilyenformán leginkább a náci párt struktúrájára hasonlított.³¹

A RAD rendszere a következő években óriási ütemben épült ki, az elvégzendő közmunkák ugyanakkor nem gyarapodtak ilyen gyorsan. Gazdasági indokkal tehát nem lehetett magyarázni, sőt egy idő után a nemzetgazdaság számára terhessé vált, mert a piaci munkaerőtől vont el lehetőséget. A hitleri Németországban minden gazdasági lépést politikai okok motiváltak,³² így ezt is: a munkaszolgálat a katonai felfegyverkezés előretörésével vált kulcskérdéssé. Állománya 1935-ben elérte a 422 000, 1939-re pedig az egymillió főt, ami hatalmas állami kiadással járt: 1933-ban 180 millió, 1936-ban 248 millió, 1941-ben 305 millió, 1944-ben 456 millió márkát fordították rá az állami büdzséből (a mindenkori éves költségvetés 1,4–2,1 százalékát).³³ Timothy W. Mason gazdaságtörténész szerint nem lehet eldönteni, hogy a RAD valójában hozott-e jövedelmet az állam számára, azaz gazdaságilag hasznos volt-e avagy sem. Szignifikánsan csak a kisiparban, építőiparban, bútorigarban volt komoly lenyomata az ezen iparágak gyáraiban végzett munkának, de a mezőgazdasági munkákban nem.³⁴ Az SS, a RAD és más párt-szervek munkaerő-piaci helyzetét, gazdasági hasznát, munkahelyteremtő erejét igazából nem lehet statisztikákkal megállapítani, így nem is mérték sem akkor, sem később.³⁵ Az mindenesetre tény: ha nemzetgazdasági haszonnal nem is járt a háborús évekig, a munkanélküliséget ideiglenesen látványosan csökkentette.

A férfiak sorszámmal ellátott táboraiban heti hat napot kellett dolgozni nagy volumenű állami vagy tartományi közmunkákban. A közmunkavégzés hasonló volt a többi európai államban megszokotthoz: útépitést, útjavítást, mocsárlecsapolást, árvízvédelmi munkákat, mezőgazdasági munkálatokban való részvételt jelentett. Az idénymunkák mellett a városokban végzett munkaszolgálat alkotott maradandó eredményeket: a parkosítás, állami vagy városi tulajdonban lévő középületek renoválása, javítása közmegebecsülést hozott a résztvevők számukra. 1939-től fogva előtérbe került minden olyan tevékenység, ami háborús háterszágban adódhatott: a hadiüzemi munkákban való részvétel.³⁶ 1941-től a RAD feladatköre elsősorban a Wehrmacht számára kiegészítő munkák

Modern Magyarország 2014/1., 104–124 (http://epa.oszk.hu/02300/02336/00003/pdf/EPA02336_moma_2014_kulonszam_104-124.pdf)

³¹ BROZSÁT: *I. m.*, 155.

³² Timothy [W.] MASON: *The Primacy of Politics. Politics and Economics in National Socialist Germany* = MASON–CAPLAN: *I. m.*, 51–76.

³³ PATEL: *Soldiers of Labor*, 108, 188.

³⁴ Ezzel szemben a korabeli német és magyar statisztikai munkák a pozitívumokat emelték ki. Például 1937-ben a RAD évkönyve szerint csak Poroszországban 7 500 000 hektár földet víztelenítettek, ami 30%-kal növelte a termőterületek számát. E munkafolyamatra 30 000 000 birodalmi márkába került. Lásd SZINAY Béla: *Magyar nemzeti munkaszolgálat*, k. n., Budapest, 1939, 8.

³⁵ Timothy W. MASON: *Social Policy of the Third Reich. The Working Class and the „National Community”*, Berg, Providence–Oxford, 1993, 125–126 (eredeti megjelenése: *Sozialpolitik im Dritten Reich. Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1977); Dan P. SILVERMAN: *Hitler's Economy. Nazi Work Creation Programs, 1933–1936*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1998, 120–190.

³⁶ Heinrich Himmler az SS részére – ahogyan azt 1937 januárjában az SS vezetőinek értekezletén elmondta – bizonyos koncentrációs táborokat a RAD-tól vett át: a puritán barakkhálózatot egyszerűen koncent-

ellátása lett. Európa-szerte: utak karbantartása, a front és a háterszág közti ellátóvonal javítása, felügyelete, légelhárító munka volt a feladata, de a keleti fronton katonai bevetéseken is alkalmaztak RAD-zászlóaljkat. Kiemelkedően jelentős szerepük volt az Atlanti Fal megépítésében és a hozzá kapcsolódó tengerparti szakaszterelő munkákban. Különbséget jelentett az európai munkaszolgálatokhoz képest, hogy az öt-tíz katonai jellegű sátorból vagy barakkból álló táborok hétköznapjainak minden szegmensét átjárta a náci ideológia és a militarizmus. A résztvevők a katonai öltözkéhez hasonlatos, egyszerű vászonruhát öltöttek, számozott jelvényt viseltek zubbonyuk bal oldalán. A munkaszolgálatosok napi tíz óra munkát voltak kötelesek elvégezni, amelyben a fizikai teendőkön túl komoly tényező volt a közösségi élménnyé erőszakolt nemzetiszocialista gyakorlatozás, éneklés, valamint a sorkatonai szolgálatra való hathatósabb felkészülés érdekében a katonai kiképzés. A vasárnap esti tábortűz a bajtársi szellem, egyszersmind a nemzetiszocialista tanok interiorizálását tűzte ki célul. Mindezt a résztvevők igen szerény zsoldot kaptak. A közmunkavégzésen túl a besorozottak kiemelt katonai kiképzésben részesültek.³⁷

A valóságban azonban ezen idealista elképzelés nem öltött testet, a résztvevők a RAD-táborokat többnyire felesleges nyűgnek, a táborbeli viszonyokat pedig kiábrándítóknak tartották. Ehhez járult a megalázóan szerény napidíj (átlagosan 25 pfennig), ami a kubikusok bérét sem érte el. A diákok többsége nem szerette a RAD-ot. A német diákok szervezete 1933. novemberi memorandumában tiltakozott: öreges ködevőknek nevezte a szervezőket, akik kiüresítik a fiatalok szociális érzékenységét üres szólamaikkal, militarizmusukkal, verbális megalázásaikkal. Ehhez járult az a tendencia, hogy a gyenge testalkatú ifjakat nyilvánosan fizikai megszegyenítésekkel is büntették. Mindez rendszeresen alkoholizálásba torkollt, ami további megalázó és nehezen teljesíthető retorziót váltott ki.³⁸

Egy 1938. áprilisi, délnyugat-németországi RAD-táborból való beszámoló arról értekezett, hogy kiábrándító a náci ideológia töménysége és az, hogy a résztvevőket sokszor gondolkodásra képtelen állatokként, semmint embereként kezelik. Ezt tovább súlyosbította a felesleges katonai drill, a gyenge minőségű élelmezés. Jóllehet bizonyos körzetekben a munkavégzés, az elméleti kiképzés és a katonai gyakorlatotatás mellett „kultúrunkát” is kellett végezni - amelynek keretében az adott régió folklórját, néprajzi jellegzetességeit ismerhették meg, vagy egyenesen szociografikus gyűjtőmunkát szerveztek -, ez nem vált általánossá.³⁹ A RAD sokakban nemhogy nem érte el a kívánt eszmei

rációs táboroként működtették tovább. Ilyen volt például az esterwegei (Emsland) tábor, amelyből kinőtt Sachsenhausen és Oranienburg lágere. A munka is ugyanaz volt, mint korábban: mocsárlecsapolás, csak immár jórészt kommunista, illetve zsidó foglyokkal. Lásd *The Nazi Germany Sourcebook. An Anthology of Texts*, szerk. Roderick Stackelberg – Sally A. Winkle, Routledge, London – New York, 2002, 205–206.

³⁷ A téma hatalmas német szakirodalmából összefoglalóan ajánlom PATEL: *Soldiers of Labor*; Kiran Klaus PATEL: *Die „Volkserziehungsschule” – Der Arbeitsdienst für Männer und Frauen = Erziehungsverhältnisse im Nationalsozialismus*, szerk. Kiran Klaus Patel – Peter Horn – Jörg Link, Klinkhardt, Bad Heilbrunn, 2011, 187–203.

³⁸ Richard J. EVANS: *The Third Reich in Power. How the Nazis won over Hearts and Minds of a Nation*, Penguin, London, 2006, 300–301.

³⁹ Martin SEIFERT: *Kulturarbeit im Reichsarbeitsdienst. Theorie und Praxis nationalsozialistischer Kulturpflege im Kontext historisch-politischer, organisatorischer und ideologischer Einflüsse*, Waxmann, Münster – New York, 1996.

hatást, a néptársiasság erősítését, éppen csökkentette, sőt elvette a nácizmusba vetett hitet.⁴⁰

*A RAD/M-ek napirendje*⁴¹

- 4:30: ébresztő, táborzászló felvonása
- 4:45: reggeli torna
- 5:15: mosakodás, beágyazás
- 5:30: kávézás
- 5:50: zászlófelvonás
- 6:00–14:30: munka, benne 30 perces reggeliző szünet
- 15:00–15:30: ebéd
- 15:30–18:00: szellemi és fizikai honvédelmi kiképzés
- 18:10–18:45: eligazítás
- 18:45–19:15: mosakodás, ruhajavítás
- 19:15: zászlólevonás
- 19:30: a másnapi teendők kihirdetése
- 19:45: vacsora
- 20:00–21:30: közös éneklés és szabad idő
- 22:00: takarodó, táborzászló levonása

Látható, hogy az egész nap tele volt kötelezettségekkel, ami meglehetősen leterhelte a fiatalokat. Így a magasztos cél, a különféle rétegekből, régiókból jövő emberek közösségformálása eleve nem valósulhatott meg.

A RAD/WJ struktúrája nem ment át ekkora változáson,⁴² bár hitleri államban a néptársiasság elvének megfelelően a nőknek ugyancsak kiemelt szerep jutott. Hitler már a *Mein Kampf*-ban felismerte a nők fontosságát, és terjesztette, hogy a tisztán tartott nők, anyák (a „hölgy” szót mint liberális, weimari kifejezést nem használták) által lehet a zsidóktól legjobban megvédeni az országot a „vér tisztasága” révén. Önálló szexuális orientáció, párválasztás nem létezhetett. Hitler 1934. szeptember 8-i beszédében a Deutsches Frauenwerk gyűlésén az emancipációt „zsidó entellektüel” mentalitásnak bélyegezte, s a nők helyének újraértelmezésére tett ígéretet.⁴³ Eszerint a nőknek – a nácik elképzelései szerint – elsősorban otthon van a helye és a férfi mögött, de ott elsődleges szerep vár rá:

⁴⁰ *Nazism 1919–1945*, 355. A német szociáldemokraták és más illegális csoportok ugyancsak a RAD értelmelennek vélt katonai drilljét, és a gleichschaltolásban vitt messzemenő szerepét kárhóztatták: *The Nazi State and German Society. A Brief History of Documents* (A Bedford Series in History and Culture), szerk. Robert G. Moeller, Bedford-St. Martins, Boston – New York, 2010, 53–54.

⁴¹ Egyszerűsített napirendi séma. Bővebben lásd PATEL: *Soldiers of Labor*, 210–211.

⁴² Felépítése, működése története vonatkozásában elsősorban az alábbi, erős forráskritikával kezelendő nemzetiszocialista összefoglaló művek ajánlhatóak: Gertrud ZYPRIES: *Der Arbeitsdenst für die Weibliche Jugend*, Junker & Dünnhaupt, Berlin, 1938; Gertrud SCHWERTFEGGER-ZYPRIES: *Das ist der weibliche Arbeitsdenst!*, Junge Generation Verlag, Berlin, 1940; [Lilli] MARAWESKE-BIRKNER: *Der weibliche Arbeitsdenst*, Verlag Günther Heinig, Leipzig, 1942.

⁴³ Idézi *Nazism 1919–1945*, 448–449.

az anyaság és a család nyugalmanak megteremtése. A náci állam ugyanakkor növelni is akarta a női munkavállalók számát. A német állam házassági kölcsönök (átlagosan 600 márka) nyújtásával segítette az alsó középosztálybeli munkásszarmazékok házasodását, és ez végsősoron sikeresen kihatott a születésekre is. A nők kezdték elfogadni a kedvezményekkel a náci rendszert, amely ily módon integrálta őket a társadalomba. (Aki nem fogadta el a felkínált szerepet, azt retorziók érték.) Szervezeteket, tulajdonképpen látzatképviseleteket hoztak létre számukra is (például a Német Munkafrontot).⁴⁴ A munkaszolgálatot egyrészt tehát azért tették lehetővé a nőknek, hogy felkészüljenek e kettős szerepre. Másrészt pedig azért, mert még 1938-ban is 3,5 millió olyan nő élt az országban, akinek nem volt családja és munkája sem. Ekkorra ugyanis egyre többen tanultak felsőoktatásban, és a bérek a férfiakéhoz képest jóval elmaradtak, számukra ez alkalmi munkát jelentett volna.⁴⁵ A munkaszolgálatban eltöltött időt a fiatal lányok többsége – ahogyan más szervezetekben sem – nem érezte a náci eszme nevelés részének.⁴⁶

A női munkaszolgálat szervezetének élén 1935-től 1939-ig Gertrud Scholtz-Klink mint a német női munkaszolgálat vezetője (*Leiterin des deutschen Frauenarbeitsdienstes*) állt, aki egyszersmind az NSDAP nőszervezetének (Deutsche Frauenwerk) irányítójaként is tevékenykedett, s így közvetlenül Konstantin Hierl és pártszervezet vezetőjének kettős felügyelete alá került. Scholtz-Klink szerint a modern német nőnek meg kell tagadnia a luxust és az élvezeti cikkeket. Ezek helyett fizikailag és mentálisan késznek kell lennie, s a német népet kell szolgálnia az új német rendben kiszabott helyén.⁴⁷ A női munkaszolgálat hathónapos kötelezővé tétele után a nőszervezet felügyeleti jogköre megszűnt. A női munkaszolgálatosok nem munkatáborokban dolgoztak, hanem – idomulva és továbbfejlesztve a FAD női táborainak szisztémáját⁴⁸ – a RAD-központokban történő jelentkezés után kisebb állami gazdagságokhoz vagy parasztcsaládokhoz osztották őket be (a gazdaságok, családok a RAD-tól kapott összeg fejében teljes ellátást biztosítottak a munkaszolgálatosoknak), az adott feladatoknak megfelelően 5–30 fős csoportokba. Munkaerejüket 1939-ig kizárólag mezőgazdasági munkákban használták fel, ami elsősorban a nyári aratásban való részvételt, valamint a parasztcsaládoknál töltött idő esetében háztáji munkát, gyermekfelügyeletet jelentett.⁴⁹ Ennek oka kettős volt. A női munkaszolgálat szervezeti fejlesztésében 1935 után gyakorlatilag nem történt semmilyen lépés, így a magánszektorba történő munkaleosztás kiválóan megfelelt az igényeknek⁵⁰ (a RAD vezetése és a náci párt a RAD/WJ-t kevésbé preferálta). Másrészt viszont – a néptársi és a völkisch eszmeiségből eredően – a női munkaszolgálatosokat marketingszempontról mégiscsak

⁴⁴ Az integráció sikerével együtt is a nők relatíve alacsony százalékban léptek be az állampártba. Lásd Claudia KOONZ: *Mothers in the Fatherland. Women, the family and the nazi Politics*, St. Martin's Press, New York, 1987, 177–188.

⁴⁵ Timothy W. MASON: *Women in Germany, 1925–1940. Family, Welfare and Work* = MASON–CAPLAN: *I. m.*, 131–212.; MASON: *Social Policy of the Third Reich*, 116–117.

⁴⁶ Lásd bizonyosságul a kései emlékezéseket: Alison OWINGS: *Frauen. German Women Recall the Third Reich*, Rutgers, New Brunswick – New Jersey, 1993.

⁴⁷ HOLLAND: *I. m.*, 351.

⁴⁸ Gertrud BÄUMER: *Der freiwillige Arbeitsdienst der Frauen*, R. Boiglanders Verlag, Leipzig, 1933, 8–16.

⁴⁹ Bővebben, ugyanakkor erős kritikával kezelendő: MARAWSKE–BIRKNER: *I. m.*

⁵⁰ Az egyszerű felépítés persze esetükben is roppant hierarchikus volt.

fontosnak találta. A férfitáborokhoz hasonlóan munkájuk ezzel együtt szigorú napi rutin szerint zajlott és ideológiával átítatott volt: A jellemzően pedagógiai végzettséggel bíró táborvezető nő irányítása alatt náci műdalok közös éneklése és tanítása ugyanúgy hozzátartozott a napirendhez, mint a szertartásos reggeli és takarodó.

A RAD/WJ-táborok naprendje

- 5:55: ébresztő
- 6:00–6:15: felkelés
- 6:15–7:00: mosakodás, öltözködés
- 7:00: közös tisztelgés a táborzászlónál
- 7:05–7:20: reggeli
- 7:20–8:00: közös éneklés
- 8:10–9:10: közös tornagyakorlatok
- 9:10–9:45: tízórai
- 9:45–12:45: munka
- 12.55–13:20: ebéd
- 13:20–14:30: kötelező alvás
- 14:30–16:25: szabadidő
- 16:25–16:45: közös teázás (a nagyobb táborokban)
- 16.45–18.00: táborvezetői megbeszélés, parancskiosztás
- 18:00–18:30: szabad idő
- 18:30–09:00: vacsora
- 19:00–21:00: szabadidő
- 21:30: táborzászló levonása, takarodó

A RAD/WJ ugyan egészen 1944-ig működött, de a kiapadhatatlan propaganda dacára fokozatosan eljelentéktelenedett. Mindezzel együtt is a kontinensen létező női munkaszolgálatos rendszerek közül a náci volt az egyetlen, amely csúcspontján, 1939-ben 30 000 fős tömeget tudott a soraiban.

*

Az európai és különösen a német munkaszolgálat rendszere fontos szerepet játszott a magyarországi munkaszolgálat megalakításában és működtetésében, amely az egyetemi ifjúsági mozgalomban, azon belül is a legnagyobb, fajvédő alapállású bajtársi egyesületben, a Turul Szövetségben gyökerezett. Persze e tömegszervezetben a külföldi munkaszolgálat magyarországi bevezetésének igenléséig hosszú út vezetett. Gömbös Gyula 1932-es kormányra kerülése tekinthető fordulópontnak, aki felkarolta a fajvédő ifjúság önkéntes alapon bevezetendő munkatáborainak tervét. Kozma Miklós belügyminiszter hathatós támogatásával 1935 nyarán sor került az első tábor felállítására. Az elsősorban

a RAD, részben pedig svájci és bolgár munkaszolgálatot másoló, a parasztság megsegítését célzó Turul-munkatáborok népi és fajvédő ideológia mentén szerveződtek. Céljuk egyszersmind a „törzskös” parasztság és a vidék önkéntes munkával végzett megsegítése, valamint a középosztály és a keresztény agrárlakosság egymásra találásának német- és zsidóellenes szándéka volt. A hazai önkéntes egyetemi és főiskolai munkaszolgálat vizsgálata egyértelművé tette, hogy a fentiekben ismertetett európai munkaszolgálatos rendszerek, elsősorban pedig a RAD volt az, amely a Turul-munkaszolgálatnak, valamint az ebből 1937-ben kifejlődött, állami kezelésbe vett Egyetemi és Főiskolai Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálatnak előképet jelentett. Világosan látszódnak az önkéntes és az 1939-ben bevezetett kötelező válfaj közötti összefüggések is.⁵¹ Mindennek nyomán pedig elmondhatjuk, hogy az e tanulmányban kifejtett nemzetközi körülmények a II. világháború háború folyamán közvetett módon a holokausztban szerepet vállaló, elsősorban a zsidóságnak szenvedést és pusztulást okozó kötelező munkaszolgálat megalakulására, szervezeti kiépítésére is kihatottak.

Német asztaltársaság, Zombor (Sombor), 1907 előtt (Néprajzi Múzeum, F 8481)

⁵¹ Részletesen lásd SZÉCSÉNYI András: *Az egyetemi munkaszolgálat Magyarországon, különös tekintettel a Turul Szövetség tevékenységére*, PhD-disszertáció. ELTE BTK Történelmi Intézet, 2014.